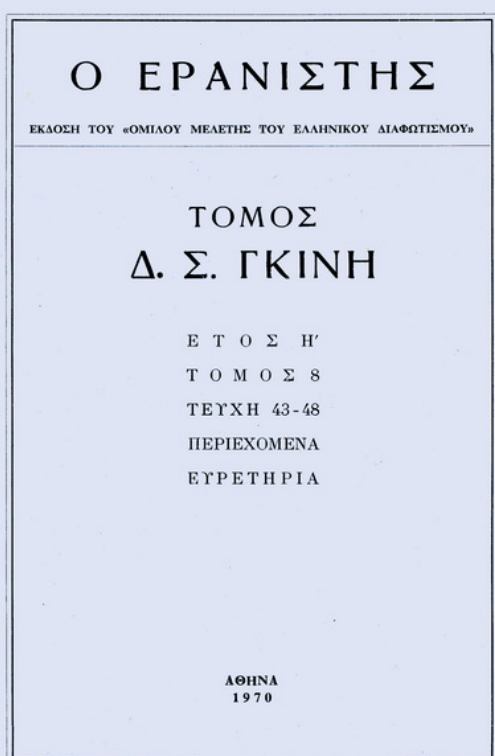

The Gleaner

Vol 8 (1970)

In Honour of D. S. Ginis

Εκδόσεις και χειρόγραφα του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών»

Λέανδρος Βρανούσης

doi: [10.12681/er.9939](https://doi.org/10.12681/er.9939)

Copyright © 2016, Λ. Βρανούσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Βρανούσης Λ. (2016). Εκδόσεις και χειρόγραφα του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών». *The Gleaner*, 8, 302–323. <https://doi.org/10.12681/er.9939>

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ «ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ»

Τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ Ρήγα, τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1790.¹ Ἡ πρώτη ἐκείνη ἔκδοσι φαίνεται νὰ ἀπορροφήθηκε γρήγορα. Ἐνα ἄλλο παρόμοιο βιβλίον τῆς ἐποχῆς, τὸ *Ἑρωτος Ἀποτελέσματα*, τυπώθηκε πέντε φορές μέσα σὲ λίγες δεκαετίες (α' ἔκδ. 1792 καὶ τέσσερις ἐπανεκδόσεις ὡς τὸ 1836). Τὴν ἴδια ἢ ἀνάλογη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία μποροῦσε νὰ ἔχῃ στὸν καιρὸ του καὶ τὸ *Σχολεῖον* τοῦ Ρήγα. Ὅταν ὅμως, μετὰ ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς γενεές, ξανακυκλοφόρησε, εἶχε, καθὼς θὰ ἰδοῦμε, ἐκδοτικὲς περιπέτειες, οἱ ὁποῖες κάθε ἄλλο παρὰ ἐμπορικὴ ἐπιτυχία μαρτυροῦν.

Οἱ ἐπανεκδόσεις τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* δὲν ἔχουν μέχρι σήμερα συστηματικὰ βιβλιογραφηθῇ.

Στὴν «*Bibliographie hellénique*» τοῦ Legrand, ὅπου βιβλιογραφεῖται ἡ πρώτη ἔκδοσι τοῦ 1790, μιὰ πρόσθετη σημείωσις² ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ ἐπανεκδόσι τοῦ ἔργου, ἀρκετὰ μεταγενέστερη, ἡ ὁποία ὅμως στὸ φύλλον τοῦ τίτλου τῆς διατηρεῖ τὴ χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1790) :

Cet ouvrage a été réédité à une époque récente, sous le millésime de 1790, par le libraire Ch. A. Doukas. C' est un in-8° de 5' et 220 pages. On lit, à la page 8', un Avis qui débute ainsi: Τὸ παρὸν μέρος ἐκδίδωμι, ὑποχρεωθεὶς πρὸς τοῦτο δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἐφετείου, ἵνα δώσω σώματα 285 εἰς τὸν ἀντίδικόν μου κ. Χουρμουζιάδην.

Καὶ ἡ σημείωσις κλείνει μὲ τὴν ἐνδειξὴ ὅτι ἀντίτυπο τῆς ἐπανεκδόσεως αὐτῆς κατέχει ἡ *École des Langues Orientales*, στὸ Παρίσι.

Ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης στὴ βιβλιογραφικὴ παρουσίασι τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα, ἀναγράφοντας τὴν πρώτη ἔκδοσι τοῦ «*Σχολείου*» (1790), προσθέτει ἐπίσης ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀθηναϊκὴ ἐπανεκδόσι τοῦ ἔργου, ἀχρονολόγητη, τὴν ὁποία τοποθετεῖ «γύρω στὰ 1840»: Réimpression à Athènes s. d. (vers 1840).³

Ὁ Ἰ. Α. Θωμόπουλος, ἀργότερα,⁴ ἤρθε νὰ προσθέσῃ περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ «*Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*»:

Τὸ βιβλίο αὐτὸ —γράφει— κυκλοφόρησε εὐρύτατα τότε [στὰ 1790], καὶ ἀνατυπώθηκε πολλές φορές ὕστερα. Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀπ. Δασκαλάκης σημειώνει μιὰ δεύτερη ἐκδοση τοῦ 1840. Στὸ ἐξώφυλλο ἐνὸς τόμου τῆς «Πανδώρας» τοῦ 1869 ἀναγγέλλεται νέα ἐκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, μὲ τὴν προσθήκη μάλιστα ὅτι «τὸ ἀνωτέρω εἶναι ἀνατύπωσις γενομένη τὸ τρέχον ἔτος ἐν Ἀθήναις»⁵. Γνωρίζω ἀκόμη καὶ μία τετάρτη ἐκδοση τοῦ 1876: Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν [...] Ἐν Ἀθήναις [...] 1876.

Οἱ τέσσερις αὐτὲς ἐκδόσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν πέντε, ἂν θεωρούσαμε ἄσχετη μ' αὐτὲς τὴν ἐπανεκδοση ποὺ μνημονεύεται, καθὼς εἶδαμε, στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand, καὶ ποὺ ὁ Ἰ. Θωμόπουλος φαίνεται νὰ τὴν ἀγνοῇ. Ἔτσι, ἡ ἄγνωστη ἐκδοση ποὺ παρουσιάζω σήμερα (ἐκδοσις νεωτάτη, Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου... 1876) θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκδοση ἕκτῃ. Κι ἂν συνεχίζαμε τὸ ἴδιο ἀβασάνιστα τὴν ἀπαρίθμηση, θὰ προσθέταμε πῶς ὁ Ν. Βέης⁶ μνημονεύει μιὰ ἀνατύπωση «περὶ τὸ 1880», ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκδοση ἑβδόμη.

Θὰ ἀποδειχθῇ ὅμως ὅτι τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν ἐγνώρισε παρὰ μί α καὶ μὲν ἑπανεκδοση.

Α'

Εἶχα παρατηρήσει ἄλλοτε⁷ ὅτι ἡ ἐπανεκδοση τῶν Ἀθηνῶν, τὴν ὁποία οἱ συντάκτες τῆς Bibliographie hellénique τοποθετοῦσαν ἀόριστα «à une époque récente» καὶ ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης «vers 1840», δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἴδια ἐκδοση ποὺ ἀναγγέλλεται στὸ περιοδικὸ «Πανδώρα» τοῦ 1869. Στὴν ἴδια ἐκδοση ἀναφερόταν καὶ ὁ Ν. Βέης, ὅταν ἔγραφε (παραπέμποντας στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand) ὅτι «ὑπάρχει καὶ ἀνατύπωσις [...] γενομένη ἐν Ἀθήναις ὑπὸ Χ. Α. Δούκα περὶ τὸ 1880»⁸.

Ἡ ἐπανεκδοση αὐτὴ στὸ φύλλο τοῦ τίτλου τῆς δὲν ἔχει παρὰ αὐτοῦσιο τὸν τίτλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως, μὲ τὴν ἴδια τοποχρονολογία:

Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, ἥτοι βιβλίον ἡθικόν, περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὠραιότερων γυναικῶν τοῦ Παρισίου, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα· ἐκ τῆς γαλλικῆς διαλέκτου νῦν πρῶτον μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωσήπου τοῦ Βαουμειστέρου, 1790.

Σχῆμα 8^ο μικρὸ (τυπωμένη ἐπιφάνεια, μαζὶ μὲ τίς ἐπικεφαλίδες τῶν σελίδων, 17×9 ἑκατοστὰ ἢ 38×20 τυπογραφικὰ τετράγωνα). Σελίδες α' - ζ' +1 - 220. — Πανομοιότυπο (σὲ σμίκρυνση) στὴ σελ. 296.

Ούτε στὰ ἑγχρωμα ἐξώφυλλα τοῦ βιβλίου ὑπάρχει καμμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀνατυπώσεως. Ἀλλὰ ἡ ἀόριστη τοποθέτηση τῆς ἐκδόσεως «à une époque récente» ἢ «vers 1840» [ἢ 1870]⁹ ἢ «περὶ τὸ 1880» πρέπει νὰ παραμερισθῇ, τώρα ποὺ ξέρουμε ὅτι τὸ βιβλίο ἀναγγέλλεται —στὴν «Πανδώρα», ἔσως καὶ σὲ ἄλλα ἔντυπα τῆς ἐποχῆς— ὡς ἔκδοση τοῦ 1869.¹⁰

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου (σελ. 1-220) περιέχει τὰ ἔξι διηγήματα τῆς συλλογῆς: σελ. 1-33, 35-72, 73-115, 117-139, 141-182, 183-220 (οἱ σελ. 34, 116 καὶ 140 λευκές). Στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἔξι σελίδες μὲ ἐλληνικὴ σελιδαρίθμηση (α' - ζ'): σελ. α' ὁ τίτλος, σελ. β' λευκὴ, σελ. γ' ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, σελ. δ' *Εἰδοποιήσεις*, σελ. ε' - ζ' ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων. Μεταφέρω ὁλόκληρο τὸ κείμενο τῆς σελ. δ' :

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ—Τὸ παρὸν μέρος ἐκδίδωμι, ὑποχρεωθείς πρὸς τοῦτο δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἐφετείου, ἵνα δώσω σώματα 285 εἰς τὸν ἀντίδικόν μου κ. Χουμουζιάδην. Τοῦτο ὁμῶς δὲν εἶναι τὰ ἅπαντα τοῦ Ῥήγα Φεραίου. Προσεχῶς, συμπληρῶν αὐτὰ ἐκδίδωμι εἰς ἓνα τόμον οὐ μόνον τὰ διηγήματα ταῦτα, ἀλλὰ καὶ μετάφρασιν τραγωδίας τοῦ Μεταστασίου, καὶ τὰ ποιήματα τοῦ ἀειμνήστου πρωτομάρτυρος τῆς ἡμετέρας παλιγγενεσίας, μετὰ βιογραφίας καὶ εἰκόνος τοῦ ἀνδρός, ἵνα πληρέστατα ἐπιδράσῃ πρὸς τὸν σκοπόν, δι' ὃν ἀπεφάσισα τὴν ἔκδοσιν.—Ο ἑκδότης Χ. Α. ΔΟΥΚΑΣ.

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ παραπάνω σημεῖωμα εἶναι πολλές καὶ ἀξιοσημείωτες.

Ὁ ἑκδότης Χ. Α. Δούκας εἶχε ἀναγγεῖλει, καθὼς φαίνεται, πῶς θὰ ἐκδώσῃ τὰ Ἄπαντα τοῦ Ρήγα. Εἶχε ἔσως προεγγράψῃ συνδρομητές, καθὼς συνηθιζόταν τότε, ἢ εἶχε συμβληθῇ καὶ μὲ κάποιον χρηματοδότη, γιὰ νὰ καλύψῃ ἓνα μέρος τῶν ἐκδοτικῶν δαπανῶν. Φαίνεται ὁμῶς πῶς ἡ ἔκδοση καθυστέρησε πέρα ἀπὸ τὰ προβλεπόμενα ὅρια, ὁ ἑκδότης δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς ἀνειλημμένες ὑποχρεώσεις του καὶ οἱ ἀπαιτητές του κατέφυγαν στὰ δικαστήρια. Τότε ὁ Χ. Δούκας βρέθηκε ὑποχρεωμένος νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀπαιτήσεις τοὺς παραδίδοντας ἓνα μέρος τοῦ ἔργου —ὅσο εἶχε τυπώσει ἢ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τυπώσῃ. Ἔτσι ἔθεσε σὲ κυκλοφορίαν τὸ αὐτοτελὲς τομίδιο τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, πρῶτο μέρος τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα, στὰ ὁποῖα σχεδίαζε νὰ προσθέσῃ καὶ μετάφρασιν τραγωδίας τοῦ Μετα-

[illegible]

στασίου, καὶ τὰ ποιήματα τοῦ ἀειμνήστου πρωτομάρτυρος [...] μετὰ βιογραφίας καὶ εἰκόνας τοῦ ἀνδρός». ¹¹

Σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν πληροφορίες ἢ σχόλια γιὰ τὴν ἐκδοσὴ αὐτῆ τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα, τὴν ὁποία ἐπιχείρησε τότε ὁ Χ. Δούκας, γιὰ τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις ποὺ ὑποχρέωσαν τὸν ἐκδότῃ νὰ θέσῃ σὲ κυκλοφορία τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» κτλ.

Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκοῦμαι νὰ σημειώσω ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἐπιχείρησε τὴν πρῶτῃ ἐκδόσῃ τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα καὶ ποὺ πραγματοποιοῖσε τὴν πρῶτῃ ἐπανεκδόσῃ τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», δὲν ἦταν πρόσωπο τυχαῖο, ἀν καὶ μᾶς εἶναι σήμερα σχεδὸν ἄγνωστος. Τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά τὸν ἀγνοοῦν. Κι ὅμως στὸν καιρὸ τοῦ ὁ Χρ. Δούκας τρεῖς ὁλόκληρες δεκαετίες ἦταν στὸ προσκήνιο τῆς ἐπικαιρότητας, ἐκδότῃς καὶ διευθυντῆς μαχητικῶν ἐφημερίδων, ἀλλὰ καὶ ἐκδότῃς δεκάδων βιβλίων. Μὲ τὴν ἐφημερίδα Ἑθνικὴ διεξήγαγε σθεναροὺς ἀγῶνες κατὰ τῆς Βαυαροκρατίας, ὑπὲρ τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν κτλ., ἀγῶνες ποὺ τοῦ στοίχισαν ἐπανελημμένες διώξεις, καταδίκες καὶ φυλακίσεις. Ἰδρυσε ἔπειτα (26 Ἀπριλ. 1862) τὴν ἐφημερίδα Ἑθνοφύλαξ, τὴν ὁποία ἐξακολούθησε νὰ διευθύνῃ ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του (4 Δεκ. 1872).

Στὸ προγραμματικὸ τῆς ἄρθρο ἡ ἐφημερίδα ἔτασσε σκοπὸ τῆς «νὰ ὑπερασπίζετῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν» καὶ ὑποστήριζε ὅτι οἱ συνταγματικοὶ πολῖτες, ποὺ ὁ καθένας τοὺς εἶναι καὶ «ἐθνοφύλαξ», ἐπιβάλλεται νὰ συναποτελέσουν μιὰ ἰσχυρὴ ἐθνοφυλακὴ, «διὰ νὰ περιορίζῃ αὐτὴ πᾶσαν κακὴν τάσιν τῆς ἐξουσίας». Μὲ πανηγυρικὸ παράρτημα καὶ πύρινο ἄρθρο ὁ «Ἑθνοφύλαξ» (11 Ὀκτ. 1862) ἀνήγειλε τὴν ἔξωσῃ τοῦ Ὁθωνα: Ἑλληνες ἀδελφοί! Ἡ ἐπάρατος Βαυαρικὴ δυναστεία, τὸ ἀποφώλιον τοῦτο τέρας, ὅπερ ἐπὶ τριακονταετίαν περίπου ἐλυμαίνετο τὴν ὥραιάν ἡμῶν Πατρίδα [...], κατέπεσε καὶ ἐξωντώθη ἀπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ ἐδάφους. Λαὸς καὶ στρατὸς [...] κατέλυσαν τὴν δυναστείαν τοῦ Ὁθωνος [...]. Ἀδελφοί! Ἡ 11ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1862 θὰ καταλάβῃ ἐν τῇ ἐθνικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ τὴν αὐτὴν λαμπρὰν σελίδα, τὴν ὁποίαν κατέχει καὶ ἡ 3ῃ Σεπτεμβρίου 1843... Ἀργότερα, στὰ 1865, στόχος τῆς ἐφημερίδας ἦταν ὁ Δανὸς σύμβουλος τοῦ Γεωργίου Α' κόμης Σπόνεκ, ποὺ θύμιζε τὸν Ἀρμανσπεργ τῆς Βαυαροκρατίας, καὶ ὁ «Ἑθνοφύλαξ» ἐπὶ δέκα ὁλόκληρους μῆνες εἶχε στὴν πρῶτῃ του σελίδα, μὲ μεγάλα τυπογραφικὰ στοιχεῖα, τὸ σύνθημα: *Νὰ φύγῃ ὁ Σπόνεκ!* Ὡσπου στίς 20 Νοεμβρίου κυκλοφόρησε μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ θριάμβου: *Ἐφυγε, ἔφυγε, ἔφυγε!*¹²—Στίς 12 Δεκεμβρίου 1872 ὁ «Ἑθνοφύλαξ» (ἔτος ΙΑ', ἀρ. 2606) κυκλοφόρησε μὲ πένθιμα πλαίσια καὶ στίς τέσσερις σελίδες του: ὁ Χρ. Δούκας εἶχε πεθάνει

ξαφνικά στις 4 Δεκεμβρίου. Στην πρώτη σελίδα ἡ νεκρολογία του: «Ο Χρῆστος Δούκας, ὁ ἰδρύσας καὶ μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του διευθύνων τὸν «Ἐθνοφύλακα», δὲν διεκρίνετο ἐπὶ γεννήσει καὶ καταγωγῇ, οὐδ' ἐπὶ παιδείᾳ ἢ πλούτῳ· ἦτον ὅμως πολίτης ἐντιμος, καὶ ἀναμειγνύμενος ἢ μεριμνῶν περὶ τῶν κοινῶν ὑπὸ ἀκραιφροῦς πάντοτε ἐφλέγετο πατριωτισμοῦ. Πρὶν ἢ ἰδρύσῃ τὸν «Ἐθνοφύλακα», διετέλεσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη διευθύνων τὴν ἐφημερίδα «Ἐθνικὴν». Καθ' ὅλον τὸν μακρὸν τῆς ἐφημερίδος ἐκείνης βίον, ὁ διευθύνων αὐτὴν διηρμήνευσε πιστῶς καὶ εὐθαρσῶς τὰς ἑαυτοῦ πεποιθήσεις· οὐδ' ἀπέκρυψε ποτε αὐτάς, οὐδ' ἀπέναντι τοῦ ἀργυρίου, τὸ ὅποῖον πολλὰκις ἀφθόνως προσηρέχθη αὐτῷ, οὐδ' ἀπέναντι τῆς ἰσχύος τῆς ἀρχῆς, ἥτις μεθ' ὅλου τοῦ ὄγκου καταπληκτικὴ ἐπεδείκνυτο τότε εἰς τὰ ὅμιματα τοῦ λαοῦ. Ἐνδέχεται αἱ πεποιθήσεις του νὰ μὴν ᾔσαν πάντοτε ὁρθαί, ἢ «Ἐθνικῇ» ὅμως διετέλεσε πάντοτε ὁ διερμηνεὺς τῶν πεποιθήσεων τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς, οὐδὲ ἀπέκλεισαν τὸ στόμα αὐτῆς δέκα καὶ τέσσαρα βουλευμάτα ποινικῶν συμβουλίων, δι' ὧν ἀλλεπαλλήλως παρεπέμπετο ὁ Χρῆστος Δούκας ἵνα δικασθῇ ὑπὸ τῶν ὀρκωτῶν, οὐδὲ κατέπνιξαν τὴν φωνὴν αὐτῆς καὶ αὐταὶ αἱ καταδίκαι τοῦ Χρήστου Δούκα, τὰς ὁποίας οἱ ποινικοὶ δικασταὶ ἀπήγγειλον τότε κατ' αὐτοῦ, καὶ αὐτὴ ἡ ἐν ταῖς φυλακαῖς τοῦ Μενδρεσέ κάθειρξις αὐτοῦ. Στὸ ἴδιο φύλλο ἐπίσης περικοπὲς ἀπὸ νεκρολογικὰ σημειώματα δημοσιευμένα σὲ ἄλλες ἐφημερίδες τῶν ἡμερῶν ἐκείνων. Βιογραφικὰ στοιχεῖα, πληρέστερα καὶ οὐσιαστικώτερα, δὲν συναντᾶμε.

Παράλληλα μὲ τίς ἐπιδόσεις του στὴ δημοσιογραφία ὁ Χρ. Δούκας ἀσχολεῖται μὲ τυπογραφικὲς καὶ ἐκδοτικὲς ἐργασίες. Ἀπὸ τὰ 1846, τουλάχιστον, ἐμφανίζονται βιβλία καὶ ἄλλα ἐντυπα μὲ τὴν ἐνδειξὴ ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου (ἢ τύποις) Χ. Ἀναστασίου Δούκα (ἢ Χ. Ἀναστ. Δούκα) καὶ ἀπὸ τὸ 1848 τύποις Χρήστου Α. Δούκα (ἢ Χ. Α. Δούκα). Πρόχειρο φυλλομέτρημα τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέξα μᾶς δίνει 7 τέτοιες ἐκδόσεις στὰ 1846, δύο στὰ 1847, τρεῖς στὰ 1848 (οἱ δύο εἶναι μαχητικὰ φυλλάδια τοῦ Ἀλεξ. Σούτσου), μία στὰ 1849, μία στὰ 1854, μία στὰ 1858, τρεῖς στὰ 1859, τρεῖς στὰ 1860, τέσσερις στὰ 1861, δύο στὰ 1862, μία στὰ 1863.¹³ Ἄν διαθέταμε παρόμοιο βιβλιογραφικὸ βοήθημα καὶ γιὰ τὴν μετὰ τὸ 1863 περίοδο, θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ διαπιστώσουμε ἂν στὰ ἐπόμενα χρόνια πύκνωσαν ἢ ἀραιώσαν τὰ βιβλία μὲ τὴν ἐνδειξὴ «τύποις Χρ. Δούκα». Στὴν ἐφημερίδα του, ἐπὶ ἐννέα χρόνια τουλάχιστον (μέχρι καὶ τῆς 24-11-1870, ἔτος Θ' ἀριθ. 2108), στὴν τελευταία σελίδα τοῦ κάθε φύλλου, ἡ ἐνδειξὴ: Τυπογραφεῖον ὁ «Ἐθνοφύλαξ» Χ. Α. Δούκα. Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα του ὁ Χρ. Δούκας φαίνεται νὰ εἶχε οὐσιαστικώτερη συμμετοχὴ, ὡς ἐκδότης, ἐπιμελητὴς κλπ. Ἔτσι λ.χ. στὸ

δίτομο έργο «Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ γυναικῶν, σύγγραμμα τῆς κομῆσης Δώρας Ἰστριάδος, μεταφρασθὲν ὑπὸ [...] Αἰμιλίας Γ. Σκουζέ», ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐνδείξεις «Ἀθῆναι, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Χρήστου Δούκα ... 1861», ὑπάρχει, στὸν κύριο τίτλο, καὶ ἡ ἐνδειξη: ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Χ. Δούκα.¹⁴ Ὁ ἴδιος μάλιστα προτάσσει στὸ βιβλίον καὶ πολισέλιδον πρόλογο (τ. Α', σελ. γ' - κγ').

Σχετικὴ μὲ τὴν ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα, ποὺ εἶχε ἀναγγεῖλει ὁ Χρ. Δούκας, εἶναι ἡ ἀκόλουθη εἶδηση, δημοσιευμένη στὸ Δελτίον τῆς Ἑστίας (τὸ τετρασέλιδο ποὺ περιέβαλλε τὰ φυλλάδια τοῦ περιοδικοῦ «Ἑστία»), ἀρ. 3 (16 Ἰανουαρ. 1877), σελ. 2:

Ἡ χήρα τοῦ ἄλλοτε ἐκδότου τοῦ «Ἐθνοφύλακος» Χρ. Δούκα, ἀγγέλλει τὴν ἐκδοσιν τριῶν ὅλως ἀνεκδότων ἁσμάτων τοῦ Ρήγα Φεραίου, ἅτινα εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας τοῦ συζύγου τῆς αὐτόγραφα.

Τρία τραγούδια τοῦ Ρήγα ὅλως ἀνέκδοτα, καὶ μάλιστα αὐτόγραφα, θὰ ἦταν μεγάλο ἀπόκτημα! Δυστυχῶς, δὲν ἔτυχε νὰ συναντήσω τίποτε ἄλλο σχετικὸ μ' αὐτὴ τὴν εἶδηση.

Β'

Μετὰ τὴν πρώτη ἐπανέκδοση τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», ἡ ὁποία κυκλοφόρησε ἀχρονολόγητη τὸ 1869, δύο ἄλλες ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους ἀργότερα, μὲ χρονολογία 1876. Ἡ μία, γνωστὴ ἤδη, ἔχει τὸν τίτλο (πρβλ. σ. 297) :

Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, ἥτοι βιβλίον ἠθικόν, περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὠραιότερων γυναικῶν τῶν Παρισίων, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα· μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ρήγα Βελεστινλή¹⁵ δαπάνη Γ. Καμπάση καὶ Ν. Δ. Σταϊκοβίτις. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Βαρβαροῦργου, 8 ὁδὸς Πραξιτέλους, ἀριθμὸς 8, 1876.

Σχῆμα 8ο μικρὸ (τυπωμένη ἐπιφάνεια 17×9 ἑκατ. ἢ 38×20 τυπογρ. τετράγωνον). Σελίδες α' - ς' +1—223 [+1 λευκὴ].

Τὸ κύριον σῶμα τοῦ βιβλίου (σελ. 1-220) περιέχει τὰ ἑξὶ διηγήματα τῆς συλλογῆς: σελ. 1-33, 35-72, 73-115, 117-139, 141-182, 183-220 (οἱ σελ. 34, 116 καὶ 140 λευκές). Στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἑξὶ σελίδες μὲ ἐλληνικὴ σελιδαρίθμηση (α' - ς'): σελ. α' ὁ τίτλος· σελ. β' ἡ ἀφιέρωση: Ἀφιερῶται τῷ κυρίῳ Μιχ. Κατσίμπαλη, χρηστῷ καὶ φιλομού-

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

ΗΤΟΙ

Βιβλίον ἡθικῶν, περιέχον τὰ περιεργὰ
συμβεβηκότα τῶν ὁμαϊστῶν γυναικῶν
τῆ Παρθίας, ἀκμαζουσὶν κατὰ τὴν
παρὴντα Αἰῶνα.

Ἐκ τῆς

Γαλλικῆς διαλέκτου τῶν πρώτων μεταφρασθῆν

παρὰ τοῦ

P H Γ A

Β. Λεοντῆ Θεσσαλοῦ.

ΣΤΕ

Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὔστρίας.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γουόλφ τῶ Βαννίστρεν.

1790.

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

ΗΤΟΙ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΗΘΙΚΟΝ

Περιέχον τὰ περιεργὰ συμβεβηκότα τῶν ὁμαϊστῶν
γυναικῶν τοῦ Παρθίου ἀκμαζουσὶν
κατὰ τὴν παρὴντα Αἰῶνα.

Ἐκ τῆς

Γαλλικῆς διαλέκτου τῶν πρώτων μεταφρασθῆν

παρὰ τοῦ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΑΕΤΙΝΑΝ

ΘΕΤΤΑΛΟΥ.

Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὔστρίας.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας

ΜΟΣΙΠΟΥ ΤΟΥ ΒΑΟΥΜΕΙΣΤΕΡΟΥ.

1790

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

ΒΙΟΙ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΗΘΙΚΟΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΤΑ ΠΕΡΙΕΡΤΑ ΣΥΜΒΕΗΚΟΤΑ
ΤΩΝ ΟΡΑΙΟΤΕΡΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΩΝ ΠΑΡΙΣΙΩΝ, ΑΚΜΑΖΟΥΣΙΝ
ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΛΙΩΝΑ.

—

ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝ ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ

ΗΘΑ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗ

ΔΑΦΝΗ

Γ. ΚΑΜΠΑΣΗ καὶ Ν. Α. ΣΤΑΙΚΟΒΙΤΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΡΒΑΡΗΤΟΥ
Θ—ΩΜΕ ΠΡΩΤΕΛΟΓΕ, ΕΡΜΟΥ—8

—

1876.

ΡΗΓΑ ΦΕΡΡΑΙΟΥ

ΑΠΑΝΤΑ

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ.

Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΝΕΥΤΑΤΗ

ΕΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΙ ΣΥΡΟΥ.

Ι. Κ. ΧΟΡΜΗΣ.

Βιβλιοπωλῆς—Ἐκδότης.

—81, 82/Ἐρμού—

1876.

σω πολίτη, εὐεργέτη δὲ τῶν ἀπόρων, ὁ ἡμεῖον σμικρὸν τῆς πρὸς αὐτὸν μεγάλης ὑπολήψεως ἀνατίθησιν οἱ ἐκδότης· σελ. δ' ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας· σελ. ε' - ζ' ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σελ. 221-223: Κατάλογος τῶν κυρίων συνδρομητῶν (198 ὀνόματα· ἀνάμεσά τους Κ. Παλαμᾶς, Ν. Γ. Πολίτης, Τιμ. Ἀμπελᾶς, ἀλλὰ καὶ ἓνας «χοροδιδάσκαλος» καὶ ἓνας Χασάν Χαϊρουλάχ Σεϊχουλισλάμ! Δύο ἀπὸ τοὺς συνδρομητὰς εἶχαν προεγγραφῇ γιὰ 10 ἀντίτυπα ὁ καθένας, ἄλλοι δύο γιὰ 5, ἓνας γιὰ 4, ἓνας γιὰ 2 καὶ ἓνας γιὰ 25· σύνολο προαγορασμένων ἀντιτύπων: 252!).

Στὸ ἔγχρωμο (κρέμ πρὸς τὸ καστανὸ) ἐξώφυλλο, σελ. 1 ὁ τίτλος (ὅμοιος μὲ τοῦ ἐσωφύλλου, ἀλλὰ μέσα σὲ πλαίσια), σελ. 2 καὶ 3 λευκές, σελ. 4: Εὐρίσκεται ἐν Ἀθῆναις: παρὰ τοῖς κυρίοις Βιβλιοπώλαις Ν. Β. Νάκη, Γ. Κατσουροπούλῳ, καὶ Γ. Κουβαρά. Ἐν Σύρῳ: παρὰ τῷ κ. Ι. Κ. Χούμῳ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ: παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ βιβλιοπωλεῖῳ «Ὁ Φοῖνιξ» Π. Σαράντου.—Τιμᾶται: διὰ μὲν τοὺς συνδρομητὰς Ν. Δρ. 2, διὰ δὲ τοὺς μὴ συνδρομητὰς Ν. Δρ. 3.

Καμμιά μνεῖα ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση βιβλίου τοῦ 1790, γιὰ δευτέρα ἢ τρίτη ἐκδοση κλπ. Πάντως, ἡ ἐνδειξη «δαπάνη Γ. Καμπάση καὶ Ν. Δ. Σταύκοβιτς» στὸν τίτλο, ἡ ἀφιέρωση (σελ. γ'), ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν στὸ τέλος, ὅλα, παρουσιάζουν τὸ βιβλίον ὡς νέα ἐκδοση, τυπωμένη τὸ 1876. Θὰ τὴν ἀριθμούσαμε λοιπὸν ὡς τρίτη ἐκδοση (ἢ δευτέρα ἐπανέκδοση) τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν».

Ὅμως, μιὰ προσεκτικώτερη ἐξέταση δείχνει ὅτι τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, οἱ σελ. 1-220, καὶ ὁ προτασσόμενος πίνακας τῶν περιεχομένων (σελ. ε' - ζ'), δὲν προέρχονται ἀπὸ νέα στοιχειοθεσία καὶ νέα ἐκτύπωση, ἀλλὰ εἶναι αὐτούσια ἡ ἐκδοση τοῦ 1869! Οἱ ἐκδότες τοῦ 1876 ἀντικατέστησαν μόνον τὰ δύο πρῶτα φύλλα (σελ. α' - δ') τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1869 καὶ πρόσθεσαν ἄλλα δύο φύλλα στὸ τέλος (σελ. 221-224). Ἔτσι τὸ βιβλίον ἀπέκτησε νέο φύλλον τίτλου (σελ. α'), στή σελ. γ' (ὅπου ἡ ἐκδοση τοῦ 1869 εἶχε τὸν πρόλογο τοῦ Ρήγα) μπῆκε ἡ ἀφιέρωση στὸν Μιχ. Κατσίμπαλη, καὶ ἀπὸ τῆς σελ. δ' ἀφαιρέθηκε ἡ «Εἰδοποιήσις» τοῦ Χ. Δούκα καὶ στὴ θέση τῆς μπῆκε (ξαναστοιχειοθετημένος) ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, στὰ δύο πρόσθετα φύλλα, μπῆκε ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν (σελ. 221-223).

Ὅτι τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, οἱ σελ. ε' - ζ' καὶ 1-220, εἶναι τὸ ἴδιον τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1869 — ἡ ἴδια στοιχειοθεσία καὶ ἡ ἴδια ἐκτύπωση — τὸ διαπιστώνει εὐκόλως ἓνα ἔμπειρο μάτι, ἀλλὰ καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς πείθεται, ἂν τοῦ ἐπισημάνουμε χαρακτηριστικὰς τεχνικὰς λεπτομέ-

ρειες (τὰ ἴδια τυπογραφικὰ λάθη καὶ κυρίως τὰ ἴδια ἐλαττωματικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα στὰ ἴδια ἀκριβῶς σημειῖα):

Σταχυολογῶ μερικά: Στὴ σελ. ε', στίχ. 1, στὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ τίτλου ΠΙΝΑΞ, σπασμένο τὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ Α. Στὸν στίχ. 4: Ὁ ἔρωτας ἐμποδίζει, σπασμένο τὸ τ καὶ ἐ (μὲ δασεῖα). Στὸν στίχ. 8: Ἐμπόδιον, σπασμένο τὸ ι. Στὴ σελ. ζ', στίχ. 13: Τὶ ἔκαμεν, σπασμένη ἡ ἐπάνω-δεξιὰ κεραία τοῦ Τ. Σελ. 4, στὸν ὑπότιτλο: Βεζιάν (ἀντὶ Βονζιάν) μὲ σπασμένο τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ζ. Σελ. 39, στὸν ὑπότιτλο: Δοκιμὴ τῆς ἐμιστοσύνης (ἀντὶ ἐμπ-). Σελ. 59, στὴν ἐπικεφαλίδα (τὸν titre courant): ΤΟΡ (ἀντὶ ΤΟΥ) ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ. Στὴ σελ. 103: περισπωμένη στὸ Α τῆς λ. ΠΥΓΜΑΛΙΩΝ καὶ στὸν ὑπότιτλο: ζώῃς (μὲ δύο τόνους). Στὴ σελ. 106, στίχ. 6: ΚΙΝΙΣΤ., ἀντὶ ΜΙΝΙΣΤ(ρος). Στὴ σελ. 119, στὸν ὑπότιτλο, σπασμένο ἐν-τελῶς τὸ ι τῆς λ. ἀμοιβαίου. Στὸν τρέχοντα τίτλο τῆς σελ. 134: ΤΙΜΙΣ καὶ τῆς σελ. 136: ΤΙΠΗΣ (ἀντὶ ΤΙΜΗΣ). Σελ. 146, στὸν ὑπότιτλο: ὅπου (ἀντὶ ὁποῦ). Σελ. 178, στὸν ὑπότιτλο: στατηγῆματα (ἀντὶ στρα-). Στὸν τρέχοντα τίτλο τῆς σελ. 202: ΕΝΩΤΙΚΟΣ καὶ τῆς σελ. 216: ΕΓΩΤΙΚΟΣ, ἀντὶ ΕΡΩΤΙΚΟΣ. Στὴ σελ. 218, στίχ. 3 ἀπὸ κάτω: σπασμένο ἐντελῶς τὸ μεσαῖο ν τῆς λ. Κάνενα, κ.π.ἀ.

Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι στὰ 1876 δὲν ἔγινε νέα ἀνατύπωση τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ ἀπλῶς οἱ νέοι ἐκδότες ἔθεσαν καὶ πάλι σὲ κυκλοφορίαν τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1869 μὲ νέα ἐξώφυλλα.

Γ'

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπανεκδοσὴ τοῦ 1876, γνωρίζω καὶ μία ἄλλη, ἀβιβλιογραφητὴ, μὲ τὴν ἑνδειξή: ἐκδοσις νεωτάτη, ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου ... 1876. Ὅμως καὶ στὴν περίπτωσιν τούτῃ δὲν πρόκειται γιὰ νέα ἀνατύπωση τοῦ ἔργου. Εἶναι αὐτοῦ τοῦ σῶμα τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ 1869 (σελ. α' - ζ' + 1-220), στὸ ὅποῖο ἔχει ἐπικολληθῇ μονάχα ἓνα φύλλο στὴν ἀρχὴ (ἀπὸ φτηνὸ, κάπως πιὸ σκοῦρο, τυπογραφικὸ χαρτί) μὲ τὸν τίτλο (πρβλ. σ. 297):

Ρήγα Φερραίου Ἀπαντα - Τὸ Σχολεῖον τῶν νελικάτων ἐραστῶν. Μετάφρασις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ. Ἐκδοσις νεωτάτη. Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου. Ι. Κ. Χούμης, βιβλιοπώλης-ἐκδότης, 1876.

Ἡ πίσω ὄψη τοῦ πρόσθετου αὐτοῦ φύλλου λευκὴ. Σελ. α' ὁ τίτλος, τοῦ βιβλίου μὲ τοποχρονολογία Ἐν Βιέννῃ... 1790, σελ. β' λευκὴ, σελ. γ' ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα, σελ. δ' ἡ Εἰδοποίησις τοῦ Χ. Δούκα, σελ. ε' - ζ' ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων, σελ. 1 - 220 τὸ κείμενον, ὅλα ὅπως στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1869. Τὸ ἀντίτυπον ποὺ κατέχω δὲν ἔχει ἔγχρωμα ἐξώφυλλα· εἶναι βιβλιοδετημένο καὶ στὴ δερμάτινῃ ράχῃ του ἔχει τὸν τίτλον ΡΗΓΑ ΦΕΡΡΑΙΟΥ ΑΠΑΝΤΑ.

Περὶ τὸ νὰ προστεθῇ ὅτι χαρακτηριστικὲς τεχνικὲς λεπτομέρειες (τὰ ἴδια τυπογραφικὰ λάθη καὶ κυρίως τὰ ἴδια ἐλαττωματικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα) πείθουν ἀπόλυτα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1869, πρᾶγμα ἄλλωστε ποὺ ὁ ἐκδότης τῆς Σύρου δὲν ἐφρόντισε νὰ τὸ συγκαλύψῃ (ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι ἐκδότες τοῦ 1876), ἀφοῦ ἔχει διατηρήσει καὶ τὰ ἀρχικὰ φύλλα μὲ τὴν «Εἰδοποίηση» τοῦ Χ. Δούκα.

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει εἶναι ὅτι: Κατὰ τὴν ἑβδομὴ δεκαετία τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Χρ. Ἀ. Δούκας († 1872), γνωστὸς τυπογράφος, ἐκδότης καὶ δημοσιογράφος τῶν Ἀθηνῶν, εἶχε ἐξαγγεῖλει πὼς θὰ ἐκδώσῃ τὰ Ἀπαντα τοῦ Ρήγα. Στὰ 1869 (ἢ τέλος τοῦ 1868) ἔθεσε σὲ κυκλοφορίαν, ὡς πρῶτο μέρος τῶν Ἀπάντων, τὸ Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, αὐτοτελὲς τομίδιο (σελ. α' - ε' + 1-220) χωρὶς ἐνδείξεις τόπου καὶ ἔτους ἐπανεκδόσεως, ἀλλὰ μὲ ἀμετάβλητη στὸ φύλλο τοῦ τίτλου τὴν τοποχρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1790. Ἀπὸ τὴν ἐπανεκδοση ἐκείνη τοῦ 1869 λίγα ἀντίτυπα, καθὼς φαίνεται, ἀπορρόφησε ἡ βιβλιαγορά. Ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα δὲν ὁλοκληρώθηκε, ὁ Χρ. Δούκας πέθανε τὸ 1872. Τὸ ἀδιάθετο ἀπόθεμα τῆς ἐκδόσεως, ὅσο βρέθηκε στὴν κατοχὴ διαφόρων ἀπαιτητῶν (285 ἀντίτυπα εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν ἐκδότη ὁ ἀντίδικός του Χουρμουζιάδης) ἢ στὰ χέρια τῶν κληρονόμων τοῦ Δούκα, περιῆλθε ἀργότερα (πιθανὸν τὸ 1876) σὲ ὠρισμένους βιβλιεμπόρους, οἱ ὅποιοι τὸ ἀξιοποίησαν παρουσιάζοντάς το στὴ βιβλιαγορά ὡς νέα ἔκδοση τοῦ 1876: Ὁ Χούμης τῆς Σύρου ἀρκέσθηκε νὰ ἐπικολλήσῃ μόνον στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἓνα ἐξώφυλλο. Οἱ συνάδελφοί του στὴν Ἀθήνα, τολμηρότεροι, κινήθηκαν ἐμπορικώτερα: πέτυχαν τὴν προεγγραφὴ συνδρομητῶν, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ βιβλίον ποὺ τώρα τυπωνόταν, κι ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν προαγοραστῶν ἐκρίθηκε ἐπαρκὴς (προαγορασμένα ἀντίτυπα 252, κατὰ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν), ἔθεσαν σὲ κυκλοφορίαν τὸ ἀπόθεμα ποὺ εἶχαν στὴν κατοχὴ τους, ἀντικαθιστώντας τὰ πρῶτα φύλλα τοῦ βιβλίου μὲ ἐξώφυλλα καὶ ἀφιερώσεις μιᾶς νέας δῆθεν ἐκδόσεως («δαπάνη Γ. Καμπάση καὶ Ν. Δ. Στάϊκοβιτς!»), προσθέτοντας στὸ τέλος κατάλογο «τῶν κυρίων συνδρομητῶν» καί, φυσικὰ, ἀποσιωπώντας ὅτι τὸ κύριον σῶμα τοῦ βιβλίου ἦταν αὐτούσια ἡ ἔκδοση τοῦ 1869.

Στὴν τελευταία σελίδα τοῦ ἐγχρωμοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως τοῦ 1876 σημειώνεται, καθὼς εἶδαμε (σ. 298), ὅτι τὸ βιβλίον «Εὐρίσκεται: ἐν Ἀθῆναις, παρὰ τοῖς κυρίοις βιβλιοπώλαις Ν. Β. Νάκη, Γ. Κατσουροπούλῳ καὶ Γ. Κουβαρᾷ· ἐν Σύρῳ παρὰ τῷ κ.

Ι. Κ. Χούμη· ἐν 'Αλεξανδρείᾳ, παρὰ τῷ ἑλληνικῷ βιβλιοπωλείῳ ὁ Φοῖνιξ Π. Σαράντου». Εἶδαμε ὅμως ὅτι ὁ Χούμης τῆς Σύρου παρουσίαζε τὸν ἴδιο χρόνον (1876) καὶ διέθετε τὸ βιβλίον μὲ δικό του ἐξώφυλλον! Δὲν πιστεύω, ὅλοι ὅσοι ἔλαβαν μερίδιον ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τῆς ἀτυχῆς ἐκδόσεως τοῦ 1869 (ὁ ἀντίδικος τοῦ Δούκα Χουρμουζιάδης, οἱ βιβλιοπῶλες τῶν Ἀθηνῶν Νάκης, Κατσουρόπουλος καὶ Κουβαρᾶς, ὁ Χούμης τῆς Σύρου, ὁ Φοῖνιξ τῆς Ἀλεξανδρείας κ.ἄ.), ὅλοι νὰ ἔκαναν τὸ ἴδιο. Πάντως, καὶ μὲ ἄλλο τυχὸν ἐξώφυλλον ἂν συναντήσουμε κάποτε ἀντίτυπον τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, οἱ βιβλιογράφοι μας θὰ αὐξήσουν τὰ βιβλιογραφικά τους λήμματα, στὴν πραγματικότητα ὅμως θὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1869, τὴν πρῶτη καὶ μόνη (ὡς τὰ 1968) ἐπανέκδοσιν τοῦ ἔργου, ἀπαρχὴ τῆς πρώτης ἀπὸπειρας γιὰ τὴν παρουσίαν τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα.¹⁶

* * *

Χειρόγραφα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν ἔχουμε ὅσα θὰ περιμέναμε. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου, προσφιλῆ ἀλλὰ ἐφήμερα ἀναγνώσματα τῆς νεολαίας, δὲν περιτῆλθαν καὶ δὲν διαφυλάχθηκαν σὲ κοινοτικές, σχολικὲς καὶ μοναστηριακὲς βιβλιοθήκες, στίς ὁποῖες ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ὀφείλεται ἡ διάσωση παλαιῶν ἐντύπων καὶ χειρογράφων (εἶναι ἀπελπιστικὰ σπάνιες στὸν ἑλληνικὸν χώρον οἱ παλιὲς ιδιωτικὲς βιβλιοθήκες). Γιὰ τὸν ἴδιον λόγον, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1790 ἐλάχιστα ἀντίτυπα ἔχουν διασωθῇ.¹⁷

Ὡς τώρα ἓνα μονάχα χειρόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» ἦταν γνωστό, εὐρισκόμενον ἄλλοτε στὴ Σμύρνη καὶ πρὸ πολλοῦ ἐξαφανισμένο. Τὸ εἶχε στὴν κατοχὴ του ὁ Μ. Π. Κοσσονῆς, ὁ ὁποῖος τὸ 1884 τὸ ἔστειλε στὴν Ἀθήνα νὰ ἐκτεθῇ σὲ μιὰ Ἐκθεση μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος. Ἐκεῖ τὸ εἶδε ὁ Σπ. Λάμπρος, στὸν ὁποῖον ὀφείλονται οἱ μόνες σχετικὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε. Γράφοντας ὁ Σπ. Λάμπρος (τὸ 1892) μιὰ παρεκβατικὴ σημείωση γιὰ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ Ρήγα, τὸ «Σχολεῖον» καὶ τὴ «Φυσικὴ», τυπωμένα καὶ τὰ δύο τὸ 1790, προσθέτει:¹⁸

«...Ἀμφοτέρων δὲ τῶν βιβλίων τούτων σώζονται τὰ χειρόγραφα, γεγραμμένα αὐτῇ χειρὶ τοῦ Ρήγα. Καὶ τὸ μὲν τῆς Φυσικῆς ἀπόκειται ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ Ἀθηνῶν [...] μιᾶς δὲ τῶν σελίδων τοῦ αὐτογράφου ἐκδίδομεν ἐνταῦθα πανομοιότυπον.—Τὸ δὲ πρωτόγραφον τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν ἀνήκει εἰς τὸν ἐν Σμύρνη κ. Μ. Π. Κοσσονῆν, ὅστις καὶ εἶχεν ἐκθέσει αὐτὸ ἐν τῇ τῷ 1886 γενομένῃ

48:
 Ἐκεῖνον ὅμως καὶ ἐλπίδα καὶ γὰρ
 λαλῶν, γὰρ ἐπὶ τὴν ἐνδοκίμωσιν, ἀπὸ
 τοῦ ὁποῦ δὴ γὰρ ἐστὶν ἀφ' ὅπου καὶ
 ἡλὼν θῆκε, καὶ οὐ μὴν ἐπὶ τῇ ἐλπίδι.
 Ἐκεῖνον ἀπὸ αὐτῆς ἀποκαθάρσιν καὶ
 κοσμίαν ποσότητα γὰρ ἡμεῖς
 ἴσοι βασιλεῖς ἐξουσίαν, ἴσοι ἐκ
 μὲν τοῦ ἐνδοκίμου καὶ κατὰ τὸ
 γὰρ. ὁμοῖος ἐξουσία συλλογῆς,
 συλλογῆς καὶ
 αὐτῆς ἀποκαθάρσιν καὶ ἐλπίδα
 βίβλιν καὶ ἐπὶ τὴν ἐνδοκίμωσιν, καὶ ἐπὶ
 τοῦ μετὰ τοῦ ἀποκαθάρσιν καὶ ἐπὶ
 τοῦ ποσότητας, ἐπὶ γὰρ ἡμεῖς καὶ ἐπὶ
 τοῦ ποσότητας. Ἄφρονες ἐπὶ τὴν καὶ ἐπὶ
 καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐπὶ τὴν
 ποσότητα καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐπὶ
 ἐπὶ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα.
 καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα
 καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα
 καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα καὶ ἐπὶ τὴν ἐλπίδα

ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΙΝΩΣ- ΚΩΝΤΑΣ.

Ἡ ἄνω εἴςσι, οἷοῦ εἶναι γὰρ ὅτι νὰ δώσῃ μίαν ἀνδροῦ ἰδέαν ἡνὶ ὧρα
λαὶ Ἀρῶντι ἡδονῶν ἀπορῶσιν, αἰδέσονται ἔξ ἄλλου τοῦ ἐξ ἑαυτοῦ
πενθῶν ἡνὶ ὧρα, μὴ παρὰ τὸν νῦν ἀναγινῶσκειν μετὰ τὴν ἑαυτοῦ
ἰδέαν ὅτι νῦν ἰδέαν ἡνὶ ὧρα νὰ ἡδύναται ἑαυτοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ἀπορῶσιν.

Ἀλλ' ἐπεὶ ἔξ ἡνὶ ὧρα τοῦ παιδὸς αἰσθητικῶς νὰ ἐκφράσῃ
αἰτίαν, δὴ νὰ ἔσται ἡνὶ ἑαυτοῦ τοῦ. Ἡμεῖς δὲ δύνανται μετὰ τὴν
ἑαυτοῦ, πῶς ἐξ ἑαυτοῦ ἐκφράσῃ τὴν ἑαυτοῦ τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ
μὴ αἰσθητικῶς ἡνὶ ὧρα, γὰρ αἰσθητικῶς, καὶ τὸν ἑαυτοῦ τοῦ ἐκφράσῃ
ἡνὶ ὧρα δὴ ἡνὶ ὧρα τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ. Ἀπορῶσιν μὴ ἡνὶ ὧρα
οἱ ἐκφράσῃ ἡνὶ ὧρα τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ. Ἡμεῖς δὲ δύνανται μετὰ τὴν
ἑαυτοῦ τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ.

Ἡμεῖς δὲ δύνανται μετὰ τὴν ἑαυτοῦ τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ
οἱ ἐκφράσῃ ἡνὶ ὧρα τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ. Ἡμεῖς δὲ δύνανται μετὰ τὴν
ἑαυτοῦ τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ.

Τὴν ἑαυτοῦ τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ. Ἡμεῖς δὲ δύνανται μετὰ τὴν
ἑαυτοῦ τοῦ οὐκ ἐστὶν ἀπὸ ἑαυτοῦ.

ὉΡΑ.

ἐκθέσει τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος¹⁹. Σύγκειται δὲ τὸ αὐτόγραφον τοῦτο ἐκ 325 σελίδων καὶ ἔχει ὕψος μὲν 0,23, πλάτος δὲ 0,18. Ἐκάστη δὲ σελὶς αὐτοῦ περιέχει συνήθως 27-28 στίχους. Ἐκ τοῦ αὐτογράφου τούτου παρέχομεν ἐνταῦθα πανομοιότυπον τῆς σελίδος τῆς περιεχούσης τὸν πρόλογον κατὰ φωτογραφίαν εὐμενῶς σταλεῖσαν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ κ. Κοσσονῆ». ²⁰

Τὰ πανομοιότυπα ποὺ παρουσίασε ὁ Σπ. Λάμπρος (δύο πίνακες παρένθετοι ἀνάμεσα στίς σελ. 104 καὶ 105 τοῦ βιβλίου του) εἰκονίζουν: τὸ ἓνα, τὴ σελίδα 119 τοῦ χειρογράφου τῆς *Φυσικῆς* (ὅπου ἡ ἀρχὴ τοῦ κεφ. ι' *Περὶ τῶν ἀναθυμιάσεων τῆς γῆς*)²¹, τὸ ἄλλο, μιὰ σελίδα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ὅπου ὁ πρόλογος τοῦ *Ρήγα Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας* (sic). Ἀλλά, καὶ χωρὶς νὰ εἶναι κανεὶς εἰδικὰ ἀσκημένος στὴν παλαιογραφία, ἀπλὴ παραβολὴ τῶν δύο πανομοιοτύπων δείχνει ὅτι τὸ χειρόγραφο τῶν Ἀθηναίων (*Φυσικὴ*) καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς Σμύρνης (*Σχολεῖον*) δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι! Προφανῶς καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος, παλαιογράφος ἐμπειρότατος, δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀντιπαραβάλλῃ τίς δύο γραφές, παρὰ μονάχα μετὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν πινάκων τοῦ βιβλίου του — ὅποτε ἦταν ἀργὰ πλέον. Στὸ μεταξύ εἶχε χαρακτηρίσει καὶ τὰ δύο χειρόγραφα ὡς «γεγραμμένα αὐτῇ χειρὶ τοῦ *Ρήγα*», «αὐτόγραφον» τὸ πρῶτο, «αὐτόγραφον» καὶ τὸ δεύτερο (τῆς Σμύρνης), ποὺ τὸ θεωροῦσε ἐπίσης ὡς «τὸ πρωτόγραφον τοῦ *Σχολείου* τῶν ντελικάτων ἐραστῶν». Τὸ πανομοιότυπο αὐτὸ τοῦ σμυρναϊκοῦ χειρογράφου, ποὺ παρουσίασε τὸ 1892 ὁ Σπ. Λάμπρος (βλ. σελ. 303), γνώρισε ἀργότερα ἐπανειλημμένες ἀναδημοσιεύσεις ὡς αὐθεντικὸ δείγμα γραφῆς τοῦ Πρωτομάρτυρα: Ὡς «manuscrit autographe de Rhigas» τὸ παρουσίαζε (τὸ 1937) ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης²², ὡς «αὐτόγραφο τοῦ *Ρήγα*» ὁ Γ. Βαλέτας (1947)²³ κ.ἄ. Γνήσιο «ἐκ τῆς ἀδρᾶς χειρὸς τοῦ Πρωτομάρτυρος» τὸ χαρακτῆριζε ὁ Ν. Βέης²⁴.

Ἀπὸ τὴν πρώτη φορὰ ποὺ καταπιάστηκα μὲ τὸ θέμα (*Ρήγας*, 1954, σ. 132) ἐπισήμανα τὸ λάθος τοῦ Σπ. Λάμπρου, τὸν ὅποιον ἀβασάνιστα ἀκολούθησαν οἱ μεταγενέστεροι, καὶ ὑποστήριξα ὅτι, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τῆς «*Φυσικῆς*» καὶ τὰ ἄλλα πραγματικὰ αὐτόγραφα τοῦ *Ρήγα* εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ ξέρουμε καὶ νὰ ξεχωρίζουμε μὲ ἀσφάλεια τὸν γραφικὸ του χαρακτῆρα (βλ. σελ. 302), ἡ διαφορετικὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τῆς Σμύρνης μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ θεωρήσουμε ἀντίγραφο προερχόμενο ἀπὸ ἄλλο χέρι. Καὶ ἀπέδειξα ἐν συνεχείᾳ ὅτι τὸ χειρόγραφο τῆς Σμύρνης ἦταν ἀντίγραφο τοῦ τυπωμένου βιβλίου (τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1790).

Ἔδωσα τότε (Ρήγας, 1954, σ. 400) τὸ πανομοιότυπο μιᾶς σελίδας τοῦ συμυρναϊκοῦ χειρογράφου, αὐτὸ ποὺ διέσωσε ὁ Σπ. Λάμπρος, σὲ ἀντιπαράβολή μὲ σελίδες ἀπὸ γνήσια αὐτόγραφα τοῦ Ρήγα. Τὸ ξανάδινω σήμερα (σ. 303), γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν οἱ συγκρίσεις. Δὲν εἶναι ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Ρήγα (σ. 302): Χαρακτηριστικὲς διαφορὲς στὰ γράμματα λ, π, ρ, φ, στὶς συντομογραφίες τοῦ *ον*, τοῦ *κατὰ* κτλ. Γράψιμο πιὸ ἐπιμελημένο καὶ στρωτό, ἀλλὰ καὶ φανερὴ (στὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ τίτλου καὶ στὰ πρωτογράμματα τῶν παραγράφων) ἀπομίμηση ἐντύπου. Ἡ ἀντιγραφή ὅμως ἔχει ἄσφωγη. Λάθη καὶ διαφορὲς: στὸ χ/φο *Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας*: *Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας*· στὸ ἐντυπο· στὸ χ/φο *ὑπανδρίαν*, *μυστήριον*, *ἦφος*, *ἰδιωτισμὸν* καὶ ἄλλα λάθη ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ ἐντυπο· στὸ χ/φο *ἔχει διορθωθῆ σωστά ἢ λ. συνηθίζεται* (στὸ ἐντυπο *συνηθίζετε*), ἀλλὰ ἀλλοιώθηκαν «ἐπὶ τὸ λογιώτερον» τὸ ἐνῆται καὶ τὸ πὼς τοῦ ἐντύπου, καὶ ἐσφαλμένα γράφτηκε *θέλουν τὸ ν δεχθῇ* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *τὴν* ποὺ ἔχει τὸ ἐντυπο).

Γιὰ τὸ συμυρναϊκὸ αὐτὸ χειρόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» —ἀντίγραφο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1790— πουθενά, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ξανάγινε ποτὲ λόγος, μετὰ τὸ 1892.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εἶναι πλούσια σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς τῶν Φαναριωτῶν. Ἀνάμεσά τους πολλὰ μὲ λογοτεχνικὴ ὕλη, πρωτότυπα καὶ μεταφράσεις, ἔμμετρα καὶ πεζά. Δύο ἐντυποι κατάλογοι μᾶς δίνουν τὴν περιγραφὴ ὑπερχιλίων χειρογράφων (1-1066)²⁵. Ὅταν, πρὶν πολλὰ χρόνια, σὲ ἐποχὴ ποὺ φαίνεται ἀπραγματοποίητη μιὰ ἐπιτόπια ἔρευνα, μελετοῦσα τοὺς καταλόγους αὐτοὺς, ἱχνηλατῶντας καὶ ἐπισημαίνοντας κάθε σχετικὸ μὲ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα, ὅπως λ.χ. ἓνα *incipit* μου ἐπέτρεπε ν' ἀναγνωρίσω ὅτι τὸ περιεχόμενο στὸν ἀντίστοιχο κώδικα ἄτιτλο δρᾶμα ἦταν «Τὰ Ὀλύμπια» τοῦ Μεταστασίου²⁶, ἔτσι καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους κώδικες μὲ στιχουργήματα καὶ πεζὰ νόμιζα πὼς εἶχα ἐπισημάνει κείμενα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» καὶ ἄλλα σχετικά. Ὅταν ὅμως ἀργότερα εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἰδῶ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα²⁷, οἱ προσδοκίες μου σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἀποδείχτηκαν δικαιολογημένες.

Τὸ χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ms gr. 198 (= Litzeia 753), μιὰ συλλογὴ ἀπὸ διάφορα κείμενα, πεζὰ καὶ ἔμμετρα, εἶχα ἐπισημάνει στὸν ἐντυπο Κατάλογο ὅτι, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, περιέχει κι ἓνα διήγημα μὲ τὸν τίτλο *Τὸ πρῶτον ἀμόρι* (φ. 27). Inc.: Ἀναμεταξὺ εἰς τὰ ἀξιοθαύμαστα καὶ περίεργα θεάματα τοῦ Παρισίου...²⁸ Ὁ τίτλος καὶ τὸ *incipit* μου ἐπέτρεπαν ν' ἀναγνωρίσω ὅτι πρόκειται

για ένα από τα διηγήματα του «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», τὸ πέμπτο τῆς συλλογῆς (σ. 232-300 στὴν ἔκδοση τοῦ 1790). Εἶχα μάλιστα τὴν κρυφὴ ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νὰ ᾔταν κι αὐτόγραφο! Κι ἐπειδὴ ὁ Κατάλογος δίνει τὰ περιεχόμενα χωρὶς πολλὲς λεπτομέρειες, ἤθελα νὰ πιστεύω πὼς ὁ πολυμιγῆς αὐτὸς κώδικας πιθανὸν νὰ ἔκρυβε κάτι περισσότερο ἀπ' ὅσα εἶχε διακρίνει ὁ καταλογογράφος. "Όταν ὅμως, ἀργότερα, εἶδα τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο, διαπίστωσα ὅτι δὲν περιέχει τίποτ' ἄλλο σχετικὸ, παρὰ μόνον τὸ διήγημα *Τὸ πρῶτον ἀμόρι* (φ. 27r - 40v), τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ γραμμένο ἀπὸ ἄλλο χέρι, κάπως μεταγενέστερο (τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα), καὶ προφανῶς ἀντιγραφμὲνο ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1790.²⁹ (πίν. Α').

Μετὰ τοὺς 1066 κώδικες ποὺ περιγράφουν οἱ ἐντυποὶ κατάλογοι, ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀποκτήσει ὡς τὸ 1960 ἄλλα τετρακόσια περίπου (1067 - 1441) ἑλληνικὰ χειρόγραφα.³⁰ Καθὼς τὰ πέρασα, ἄλλα ἐπιτροχάδην κι ἄλλα προσεκτικώτερα, ἐπισήμανα:

Στὸ χειρόγραφο ms gr. **1080** τὸ διήγημα *Ἡ ἔκλειψις τῆς τιμῆς ἐξ αἰτίας τοῦ ἔρωτος* (φ. 1r - 10r) Inc.: *Εἰς τὸ Παοῖσι ἐπάνω εἰς μίαν ὄχθην...* Εἶναι τὸ τέταρτο διήγημα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» (σ. 194 - 231 τῆς α' ἐκδ.)³¹.

Στὸ χειρόγραφο ms gr. **1081** τὸ διήγημα *Τὸ τζιράκι τοῦ ἐργαστηρίου* (φ. 1r - 13r). Inc.: *Ἐνας πλούσιος πραγματευτής...* Εἶναι τὸ δεύτερο διήγημα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» (σ. 59 - 121 τῆς α' ἐκδ.) (πίν. Β').

Στὸ χειρόγραφο ms gr. **1082** τὸ διήγημα *Ὁ νέος ἐξωμερὶς* (φ. 1r - 15v). Inc.: *Ἐνας νέος ἐξωμερίτης...* Εἶναι τὸ πρῶτο διήγημα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» (α' ἐκδ., σ. 1 - 58).

Τὸ σύνολο λοιπὸν τῆς συγκομιδῆς εἶναι τέσσερα διηγήματα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», σὲ τέσσερα διαφορετικὰ χειρόγραφα (ms gr. 198, 1080, 1081, 1082). Δίνει σὲ φωτογραφίες μιὰ σελίδα τοῦ χειρογράφου 198 (*Τὸ πρῶτον ἀμόρι*) καὶ μιὰ σελίδα τοῦ χειρογράφου 1081 (*Τὸ τζιράκι τοῦ ἐργαστηρίου*). Ἀπλὴ παραβολὴ τῆς γραφῆς πείθει ὅτι καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Ἄν δὲν μὲ ἀπατᾷ ἡ μνήμη μου (τὰ ἀντίστοιχα μικροφίλμ μοῦ λείπουν), καὶ τὰ ἄλλα δύο χειρόγραφα (1080 καὶ 1082) εἶναι μὲ τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα. Φαίνεται πὼς ὁ ἴδιος ἀντιγραφέας εἶχε ἀντιγράψει ὁλόκληρο τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», τὸ ἀντίγραφό του (ἐνιαῖο χειρόγραφο ἢ ξεχωριστὰ τετράδια) διασπάρσθηκε, καὶ τέσσερα τμήματά του ταξινομήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων στὴ Βιβλιοθήκη ὡς αὐτοτελεῖ

ἢ ἀταύτιστα καὶ πῆραν διαφορετικούς ἀριθμούς. Τὰ τρία τελευταῖα (1080, 1081, 1082) διατηρήθηκαν ὡς σπαράγματα ἢ ἀστάχωτα φυλλάδια. Τὸ πρῶτο (198) βιβλιοδετήθηκε μαζί με ἄλλα σπαράγματα ἢ αὐτοτελῆ φυλλάδια, σχετικὰ καὶ ἄσχετα.

Πάντως, καὶ τὸ ἀγνοούμενο σήμερα σμυρναϊκὸ χειρόγραφο καὶ τὸ διασπασμένο χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἦταν ἀ ν τ ῖ γ ρ α φ α τ ῆ ς ἐ κ δ ὀ σ ε ω ς τ ο ὗ 1790. Τὸ πρωτόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν σώζεται, οὔτε εἶχε ποτὲ βρεθῆ.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Βλέπε πιδ κάτω, σελ. 296, πανομοιότυπο (σὲ σμίκρυνση) τῆς προμετωπίδας τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ πλήρης τίτλος. Σχῆμα 8ο μικρὸ (τυπωμένη ἐπιφάνεια $0,155 \times 0,082$). Σελίδες [α' - η'] + 1 - 365 + [366 - 368 λευκές].

2. E. Legrand—L. Petit—H. Pernot, *Bibliographie hellénique, XVIIIe siècle*, τ. II, Paris 1928, σ. 514, ἀρ. 1257.

3. Ap. Dascalakis, *Les œuvres de Rhigas Velesinlis*, Paris 1937, σ. 9. Πρβλ. Ἀπ. Δασκαλάκη, *Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Ἀθ. 1964, σ. 336 σημ. 1, ὅπου τὰ ἐξῆς σχετικά: «Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐγένετο ἐπανεκδόσις τοῦ ἔργου ἄνευ χρονολογίας, ἀλλὰ τὴν ὅποιαν εἰς τὸ βιβλίον μου *Les oeuvres de Rhigas* εἶχον τοποθετήσαι περὶ τὸ 1870 [...]. Δυστυχῶς ἐκ τυπογραφικοῦ λάθους, τὸ ὅποιον παρῆλθεν ὑπ' ἐμοῦ ἀπαράτηρτον, ἡ χρονολογία 1870 ἐδημοσιεύθη ὡς 1840».

4. Ἰ. Α. Θωμοπούλου, *Τὸ πρότυπο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν»*, π. Νέα Ἑστία 48 (1950) σ. 1036 σημ. 1. Πρβλ. J. A. Thomopoulos, *L'original de l'«École des amants délicats» de Rhigas Velesinlis*, π. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 18 (1945-1949), Athen 1960, σ. 20 σημ. 1 (= ἀνατύπου σ. 1 σημ. 1).

5. Πρβλ. πιδ κάτω, σημ. 10.

6. Πρβλ. πιδ κάτω, σημ. 8.

7. Λ. Βρανούση, *Ρήγας*, Ἀθ. 1954 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 10), σ. 131.

8. Ν. Α. Βέη, *Ἡ συλλογὴ διηγημάτων «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν Ἰωάννης Καρατζᾶς ὁ Κύπριος*, BNJ 20 (1970) σ. 361 σημ. 8. Τὸ μεταθανάτιο αὐτὸ δημοσίευμα τοῦ Ν. Βέη εἶναι τὸ κείμενο μιᾶς ἐργασίας ποὺ εἶχε συνταχθῆ (καὶ εἶχε ἀνακοινωθῆ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) τὸ 1942, ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Ἰ. Θωμόπουλου καὶ τὰ δικὰ μου.

9. Πρβλ. πιδ πάνω, σημ. 3.

10. Ἡ πολύτιμη πληροφορία γιὰ τὴν ἀγγελία τῆς «Πανδώρας» ὀφείλεται στὸν Ἰ. Θωμόπουλο (βλ. σ. 291), ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔδωσε πλήρη καὶ ἀκριβῆ στοιχεῖα. Ἡ ἀγγελία δὲν βρίσκεται «στὸ ἐξώφυλλο ἐνὸς τόμου», ἀλλὰ στὸ ἐξώφυλλο ἐνὸς φυλλαδίου τῆς «Πανδώρας». Κι ἐπειδὴ τὸ παλιὸ αὐτὸ περιοδικὸ βρίσκεται συνήθως σήμερα (σὲ δημόσιες κ.ἄ. βιβλιοθήκες) μόνον βιβλιοδετημένο σὲ τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔχουν ἀφαιρεθῇ τὰ περιβλήματα τῶν φυλλαδίων, εἶναι σπάνιο νὰ βρῇ κανεὶς ἀβιβλιοδέτητα τὰ δεκαπενθήμερα φυλλάδια μετὰ τὸ ἐξώφυλλό τους ἢ σῶμα τοῦ περιοδικοῦ βιβλιοδετημένο μαζί μετὰ τὰ ἐπὶ μέρους ἐξώφυλλα τῶν φυλλαδίων.

Ἔνα τέτοιο σῶμα (στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς) μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἐπαλήθευση καὶ τὴ συμπλήρωση τῆς παραπομπῆς: εἶναι *Πανδώρα*, τόμ. ΙΘ' (1868/9), φυλλάδιο 452 (15 Ἰανουαρίου 1869), σελίδα ἐξωφύλλου γ' (ἀπέναντι ἀπὸ τὴ σελ. 400). Ὁλόκληρη τὴ σελίδα αὐτὴ καταλαμβάνουν «Ἀγγελιαί βιβλίων» (ἐν ὅλῳ 10, ἀπὸ τὰ ὅποια 9 μὲ ἔτος ἐκδόσεως 1869) καὶ ἀνάμεσά τους ἀναγράφεται καὶ τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ἥτοι βιβλίον ἠθικὸν κτλ., ὁλόκληρος ὁ τίτλος, ὅπως εἶναι στὴν προμετωπίδα τοῦ βιβλίου, μὲ τὴν τοποχρονολογία τοῦ ἀρχετύπου, *Ἐν Βιέννῃ [...] 1770 [sic, ἀντὶ 1790]*. Ἡ ἔλλειψη ἄλλων ἐνδείξεων στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ὑποχρέωσε τὸν συντάκτη τοῦ περιοδικοῦ νὰ προσθέσῃ: *Σημείωσις. Τὸ ἀνωτέρω εἶναι ἀνατύπωσις γενομένη τὸ τρέχον ἔτος ἐν Ἀθήναις*. Βέβαια, ἡ ἀναγγελία ἐνὸς βιβλίου σὲ περιοδικὸ τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1869 ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀναγγελλόμενον βιβλίο τυπώθηκε μᾶλλον στὰ 1868· ἀλλὰ ἂς μὴ περιπλέξουμε τὰ πράγματα μὲ παραπέρα ὑποθέσεις.

11. Εἶναι κρῖμα ποὺ ἡ ἐκδοσις ἐκείνη τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Ρήγα δὲν πραγματοποιήθηκε. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι ἡ ἀναγγελλόμενη ἐκδοσις λίγα μόνον ἔργα ἐπρόκειτο νὰ περιλάβῃ καὶ ὄχι τὰ «Ἀπαντα» τοῦ Ρήγα. Δὲν μνημονεύεται καθόλου ἡ «Φυσικὴ» (1790). Ἀπὸ τὰ τρία ἔργα τοῦ βιβλίου «Ἡθικὸς Τρίπους» (1797) μνημονεύεται μόνον ἓνα, «Τὰ Ὀλύμπια» τοῦ Μεταστασίου. Ὁ «Νέος Ἀνάχαρσις» (1797) ἀγνοήθηκε ἐπίσης. Ἡ «Νέα Πολιτικὴ Διοικήσεις» (μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ προκήρυξη, τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τὸ Σύνταγμα) δὲν μνημονεύεται ἐπίσης, ἀλλὰ ξέρουμε ὅτι παρέμενε ἀγνοημένη ὡς τὰ 1871, ὁπότε τὴν παρουσίασε ὁ Π. Χιώτης στὸ περιοδικὸ «Παρθενών». Θὰ περιεῖχε ὅμως ἡ ἐκδοσις ἀτὰ ποιήματα τοῦ ἀειμνήστου πρωτομάρτυρος, ἀνάμεσα στὰ ὅποια, καθὼς θὰ ἴδουμε, ἦταν καὶ τρία «ὅπως ἀνέκδοτα», ἀπὸ χειρόγραφα ποὺ κατεῖχε ὁ ἐκδότης καὶ ποὺ τὰ θεωροῦσε αὐτόγραφα τοῦ Ρήγα (πρβλ. σ. 295).

12. Πρβλ. Δ. Πετρακάκου, *Ὁ Τύπος. Δημοσιογράφοι καὶ δημοσιογραφία*, Ἀθ. [1920], σ. 117. Ap. Dascalakis, *La Presse néo-hellénique*, Paris 1930, σ. 54. N. Moschopoulos, *La Presse dans la renaissance balkanique*, Ἀθ. 1931, σ. 108. Κ. Μάγερ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*, τόμ. Α' (1790-1900), Ἀθ. 1957, σ. 91-94.

13. Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1800-1863)*, ἀρ. 4412, 4413, 4459-4462, 4488 (ἔτος 1846)· 4504, 4579 (1847)· 4685, 4764, 4823 (1848)· 4934 (1849)· 6198 (1854)· 7491 (1858)· 7793, 7984, 7996α (1859)· 8142, 8206, 8460 (1860)· 8571, 8584, 8822, 8893 (1861)· 9090, 9183 (1862)· 9991 (1863).

14. Πρβλ. Γκίνη-Μέξας, ἀρ. 8822.

15. Ἐνῶ στὴν ἀνατύπωση τοῦ 1869 εἶχε μεταφερθῇ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκδοσις τοῦ 1790 ἀμετάβλητος ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, οἱ ἐκδότες τοῦ 1876 τὸν τροποποίησαν σὲ κάποια σημεῖα, γιὰ νὰ γίνῃ εὐπρεπέστερη ἡ ἀπλοελληνικὴ τοῦ 1790: τῶν *Παρισίων* (ἀντὶ τοῦ *Παρισίου*), ἐκ τοῦ *γαλλικοῦ* (ἀντὶ ἐκ τῆς *γαλλικῆς* διαλέκτου) κτλ.

16. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ «Σχολεῖον», ὅπως καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ βιβλία τοῦ Ρήγα, δὲν εἶχε ἐπανεκδοθῇ. Στὸ βιβλίο μου *Ρήγας* τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» (Ἀθ. 1954) ἀνθολόγησα πέντε διηγημάτων τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» (σ. 133-198). Στὴ δέτομη ἐκδοσις *Ρήγας Βελεστινλῆς-Φεραῖος* (Ἀθ. 1968-9), τὴν ὁποία παρουσίασα στὴ σειρὰ «Ἀπαντα τῶν Νεοελλήνων Κλασσικῶν» τῆς Ἑ-

ταιρείας Ἑλληνικῶν Ἐκδόσεων, ὁλόκληρο τὸ Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν (σ. 1-185).—Τεχνικὲς καὶ ἄλλες ἀτέλειες τῆς πρώτης ἐκδόσεως, ἀδεξιότητες τοῦ μεταφραστῆ ἐπαυξημένες ἀπὸ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ στοιχειοθέτη κ.π.ᾶ., μὲ ὑποχρέωσαν (καὶ σ' αὐτὸ καὶ στ' ἄλλα ἔργα τοῦ Ρήγα) νὰ καταβάλω ἀπροσμέτρητο μόχθο, γιὰ νὰ παρουσιάσω ὑπεύθυνα φροντισμένο ὡς τὴν τελευταία τεχνικὴ λεπτομέρεια τὸ κείμενο τοῦ Ρήγα, σὲ μιὰ ἔκδοση φιλολογικὰ καὶ ἐκδοτικὰ βελτιωμένη καὶ ἐκσυγχρονισμένη. Ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία ἄρχισε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς ἀντιγραφῆς (οἱ ἀνέυθνοι πιστεύουν ὅτι, ἀν παραδώσης στὸ τυπογραφεῖο φωτοτυπίες μιᾶς παλιᾶς ἐκδόσεως, τὰ παραπέρα εἶναι ἔργο τοῦ τυπογράφου) καὶ συνεχιζόταν ὡς τὴν τελευταία διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Ἀπὸ τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴν τήρηση ἐνιαίας ὀρθογραφίας, τὴ ρύθμιση τῶν σημείων τῆς στίξεως, τῶν κεφαλαίων καὶ μικρῶν γραμμάτων, τῶν παρενθέσεων καὶ τῶν εισαγωγικῶν, τὴν ἐνοποίηση παραγράφων ἢ τὸ ἀνοιγμα νέων, τὴν ἐπιδόρυξη τίτλων καὶ ὑποτίτλων, τὴν εὐκρινῆ διάταξη τῶν διαλόγων, τὴν διαστολὴ τῶν παρέμβλητων στιχουργημάτων ἢ ἐπιστολῶν, τὴν κατὰλληλη τοποθέτηση τῶν ὑποσημειώσεων κτλ., ἔφτανε ὡς τὴν ἀντιβολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κειμένου μὲ τὸ ξένο πρότυπο, τὴν ἐπισήμανση ἀντιστοιχιῶν καὶ παρεκκλίσεων, τὴν ἀποδελτίωση γλωσσικῶν τύπων κτλ. Κάποτε καὶ ἡ ἀπλὴ διόρθωση μιᾶς ἀβλεψίας ἢ ἐνὸς τυπογραφικοῦ παροράματος εἶναι προῖον κριτικοῦ ἐλέγχου καὶ πολλαπλῶν διασταυρώσεων. (Ὅταν ἡ ἔκδοση συμπληρωθῇ μὲ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ποὺ ἔχω καταρτίσει, τίς σημειώσεις, τὰ γλωσσάρια καὶ τὸν ἄλλον ἐπιστημονικὸ ὅπλισμό της, θὰ καταστῇ ἐμφανέστερο σὲ πόσην ἔκταση καὶ σὲ πόσο βάθος ἀπλώνεται ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία). Ὅσοι ἀγνοοῦν ὅτι ἡ ἐκδοτικὴ (κριτικὴ τῶν κειμένων καὶ τεχνικὴ τῶν ἐκδόσεων) εἶναι κλάδος τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης (εἶτε γιὰ ἔκδοση ἐπὶ τῇ βάσει χειρογράφων ἢ χειρογράφων πρόκειται, εἶτε γιὰ ὁποιαδήποτε κριτικὴ ἀποκατάσταση καὶ ὑπεύθυνη ἐπανέκδοση κειμένου), δυσκολεύονται ἴσως ν' ἀντιληφθοῦν πόσα ἐπιστημονικὰ καὶ ἄλλα ἐφόδια ἀπαιτοῦνται, πόσος μόχθος καὶ πόση πνευματικὴ προσπάθεια, γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἓνα ἄρτιο ἀποτέλεσμα σ' αὐτὸ τὸν τομέα. (Χειροκροτοῦν, ὥστόσο, τὸν φὸν Κάραγιαν ὅσο δὲν ἐχειροκρότησαν οἱ φιλόμουσοι δύο αἰῶνων τὸν ἴδιο τὸν Μπετόβεν' κι ἀναγνωρίζουν σ' ἐκεῖνον ποὺ ἀξιοποιεῖ καὶ προσφέρει στὸ κοινὸ τοὺς πνευματικούς θησαυροὺς, ὅλα τὰ δικαιώματα πνευματικῆς ιδιοκτησίας ποὺ θὰ διεκδικοῦσε ὁ συνθέτης). Ὁ φιλόλογος ἐκδότης δὲν περιμένει παρὰ ἀπὸ ἓναν περιορισμένο κύκλο εἰδικῶν νὰ ἐκτιμήσουν τὴν ἐργασία του· δικαιούται ὅμως νὰ ἀπαιτήσῃ ἀπ' ὅλους νὰ σέβωνται τὸ μικρὸ ἢ μεγάλον ποσοστὸ τῆς συμβολῆς του σὲ μιὰ ἔκδοση, αὐτὸ ποὺ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητη πνευματικὴ του ιδιοκτησία. Κείμενα τοῦ Ρήγα καὶ ἄλλα σχετικὰ ντοκουμέντα (ἀκόμα καὶ εἰκονογραφικὸ ὕλικό, αὐτογραφα ἔσηκωμένα μὲ τὸ πεννάκι μου, πανομοιότυπα ἀγνώστων χειρογράφων ἢ σπανίων ἐκδόσεων —τὰ ἴδια τὰ δικά μου κλισέ!), παρμένα καταφανῶς ἀπὸ τὰ δικά μου βιβλία, τὰ βλέπω σὲ σοβαρὰς καὶ σὲ ἀπίθανες ἐκδόσεις τοῦ ποδαριοῦ, χωρὶς κἀν μιὰ σχετικὴ μνεῖα. Πρὶν πάρῃ μεγαλύτερες διαστάσεις αὐτὴ ἡ καταλήστευση, προειδοποιῶ ὅτι θὰ ἀμυνθῶ μὲ ὅλα τὰ νόμιμα μέσα: Ὅποιος ἀνατυπῶσῃ κείμενα τοῦ Ρήγα ἢ σχετικὰ ντοκουμέντα, πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση ν' ἀποδείξῃ ὅτι προσέτρεξε στὸ ἀρχετύπο ἢ στὴν ἀρχικὴ πηγὴ καὶ δὲν τὰ πῆρε ἔτοιμα ἀπὸ τὰ δικά μου βιβλία, σφετεριζόμενος τὸ μόχθο καὶ τὴν πνευματικὴν ιδιοκτησίαν τῆς φιλολογικῆς καὶ ἐκδοτικῆς ἐπεξεργασίας.—Ἐτοιμάζω μιὰ μεγάλῃ ἔκδοση τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν,

συνοδευμένη από τὰ αντίστοιχα κείμενα τοῦ γαλλικοῦ προτύπου, ἐξαντλητική εἰσαγωγή κτλ.

17. Στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 513) σημειώνεται ὅτι τὸ «Σχολεῖον» τοῦ 1790 εἶναι *ouvrage de la plus extraordinaire rareté* καὶ ἀναγράφονται (σ. 514) τρία μόνον γνωστὰ ἀντίτυπα.

18. Σπ. Λάμπρου, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθ. 1892, σελ. 105-106, σημ. 19.

19. Ἡ χρονολογία 1886 ὀφείλεται σὲ μνημονικὸ λάθος τοῦ Λάμπρου ἢ σὲ τυπογραφικὴ ἀβλεψία. Τυχαίνει νὰ ἔχω ἓνα τετρασέλιδο μεγάλου σχήματος (0,315 × 0,22), σὲ καλὸ χαρτί, μὲ τὸν τίτλο: *Ἐκθεσις μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος*, γενησομένη τὴν 25ην Μαρτίου 1884 ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α.Β.Υ. τοῦ βασιλόπαιδος Κωνσταντίνου, διαδόχου τοῦ ἐλληνικοῦ θρόνου. Εἶναι προαναγγεῖλια τῆς Ἐκθέσεως, τὴν ὁργάνωσιν τῆς ὁποίας εἶχαν ἀναλάβει ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσὸς» καὶ ἡ Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία, καὶ ἔκκληση γιὰ «τὴν σύμπραξιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων», οἱ ὁποῖοι καλοῦνται νὰ ἐμπιστευθοῦν στοὺς ὁργανωτὲς τὰ τυχόν ἱστορικὰ ἀντικείμενα ποὺ κατέχουν. Ὑπογράφουν (4 Φεβρ. 1884) ὁ πρόεδρος Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ γραμματεὺς Χ. Ἀννίνος καὶ ἄλλα μέλη τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς (οἱ σελ. β' καὶ δ' λευκὲς· στὴ σελ. γ' πληροφοριακὲς λεπτομέρειες).—Ὑπάρχει καὶ πολυσέλιδος κατάλογος τῶν ἐκθεμάτων: *ΚΕ' Μαρτίου 1884. Ἐκθεσις μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος [...]* Κατάλογος, Ἀθήνησιν..., ὅπου ὅμως (στὸ Τμῆμα Γ' Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα, σ. 32-57, ἀρ. 1-423) δὲν ἀναγράφεται τὸ χειρόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν». Φαίνεται πὼς ὁ κάτοχός του τὸ ἔστειλε ἀπὸ τῆ Σμύρνης κάπως καθυστερημένα, μετὰ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ Καταλόγου.

20. Ἡ τελευταία φράση δείχνει ὅτι τὸ χειρόγραφο, ποὺ εἶχε σταλῇ τὸ 1884 στὴν Ἀθήνα, βρισκόταν καὶ πάλι στὴ Σμύρνη τὸ 1892. Ἀπὸ τότε δὲν ἔχουμε καμμιά πληροφορία γιὰ τὴν τύχην του. Ὁ κάτοχός του Μιχ. Κοσσονῆς ἀνῆκε στὸν κύκλον τῶν λογίων τῆς Σμύρνης, τῶν ἐφόρων καὶ τῶν εὐεργετῶν τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς, τοῦ Μουσείου, τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀναγνωστηρίων τῆς· βλ. Χ. Σολομωνίδην, *Ἡ παιδεία στὴ Σμύρνη*, Ἀθ. 1961, σ. 205, 210, 213.

21. Γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς «Φυσικῆς» —αὐτόγραφο τοῦ Ρήγα, μὲ διαγραφές, προσθῆκες, διορθώσεις κτλ.— βλ. Α. Βρανούση, *Ρήγας* Ἀθ. 1954, σ. 265-267, ὅπου πρώτη συστηματικὴ καὶ πλήρης περιγραφὴ τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ χειμηλίου, ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευσίν του, τεκμήρια γιὰ τὴ γνησιότητά του κτλ. (Αὐτόθι, σ. 25, πρώτη παρουσίασις καὶ ἱστορικὴ ἀξιοποίηση μιᾶς φράσεως τὴν ὁποία εἶχε γράψει ἀρχικὰ ὁ Ρήγας, ἀλλὰ τὴν διέγραψε πρὶν παραδῶσιν τὸ χειρόγραφόν του στὸ τυπογραφεῖον). Στὸν ἴδιον τόμον (σ. 400 καὶ 401) ἔδωσα καὶ πανομοιότυπα δύο σελίδων τοῦ χειρογράφου.—Στὴν ἔκδοσιν *Ρήγας Βελεστινλῆς-Φεραῖος* (Ἀθ. 1968-9), σ. 187-291, ἔδωσα ὁλόκληρον τὸ «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» τοῦ Ρήγα, μὲ τὴ σελιδαρίθμηση τοῦ ἐντύπου καὶ τοῦ χειρογράφου στὰ περιθώρια, καὶ μ' ὅλες τὶς τυχόν διαφορετικὰς γραφὰς (ἀκόμα καὶ τὶς διαγραφὰς) τοῦ χειρογράφου σὲ ὑποσελίδιον κριτικὸν ὑπόμνημα.—Ἐνὰ ἄλλο χειρόγραφο τῆς «Φυσικῆς» τοῦ Ρήγα, πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ ἐντύπου, βρίσκεται σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴν Κωνσταντινούπολιν· βλ. Φ. Μπουμπουλίδου, *Παλαιογραφικαὶ ἔρευναι ἐν Κωνσταντινουπόλει*, Ἀθ. 1964, σ. 16-17, ἀρ. Α' [=περ. Παρνασσὸς 5 (1963) σ. 526-527].

22. Ap. Dascalakis, *Les œuvres de Rhigas Velestinlis*, Paris 1937, σελ. 9 σημ. 2, και πανομοιότυπο ανάμεσα στις σελ. 8 και 9.
23. Γ. Βαλέτα, *Ἀνθολογία τῆς δημοτικῆς πεζογραφίας*, τ. Α', Ἀθ. 1947, πανομοιότυπο ανάμεσα στις σελ. 336 και 337.
24. Ν. Βέη, *Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως ἀφιέρωμα εἰς Πήγαν Βελεστινλῆν-Φεραῖον μετ' αὐτογράφων σημειωμάτων τοῦ πρωτομάρτυρος*, Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 19(1944) σ. 371.
25. Biblioteca Academiei Române. *Catalogul manuscriptelor grecesti*, [t. I.] intocmit de Constantin Litzica, Bucuresti 1909 [=κώδικες 1-830]. *Catalogul manuscriselor grecesti*, tomul II, intocmit de Nestor Camariano, Bucuresti 1940 [=κώδικες 831-1066].
26. Α. Βρανούση, *Πήγας*, Ἀθ. 1954, σ. 297-298. Ἐκτενέστερα: Α. Βρανούση, *Ὁ Πήγας καὶ τὸ Θέατρο. Ἡ μετάφραση τῶν «Ὀλυμπίων» τοῦ Μεταστασίου*, περ. Θέατρο, ἔτ. Α', τεύχ. 5 (Σεπτ. - Ὀκτ. 1962) σ. 25-29. Πρβλ. Ν. Camariano, *Quelques précisions au sujet de la traduction du drame «L'Olympiade» de Metastasio, faite par Rhigas Velestinlis*, Revue des Études Sud-Est Européennes III/1-2 (1965) σ. 291-296.
27. Βλ. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 33(1958) σ. 454 καὶ 492-493, τ. 35 (1960) σ. 509-516, τ. 37(1962) σ. 287-300, τ. 40 (1965) σ. 632-648, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8/9 (1958/9) σ. 203-205, 10(1960) σ. 218-227, 15/16 (1965/6) σ. 125-126, Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν 28(1958) σ. 605-606, 30(1960) σ. 692, 34(1965) σ. 419, Ἐρανιστῆς 2 (1964) σ. 15.
28. Litzica, *Catalogul*, σ. 501, ἀρ. 753 (198).
29. Μὲ τὸ ἴδιο χέρι εἶναι γραμμένα καὶ τὰ φφ. 19r - 26v, ὅπου διάφορα στιχορρήματα καὶ τραγούδια, ὅλα σχεδὸν ἄτιτλα. Σημειῶνω τὸ (ἀκέφαλο προφανῶς) στιχοῦργημα:

Δοσίματα μᾶς παίρνει μὲ κάθε περβολὴν

καὶ ὁμως δὲν χορταίνει μὲ θησαυρὸν πολύν...

Ἀπὸ τοὺς 102 αὐτοὺς στίχους (φ. 19v - 20v) οἱ περισσότεροι συμπίπτουν μὲ τὸ «Θούριον ἄσμα» ποὺ παρουσίασα στὴν ἐργασία μου *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Πήγα καὶ τῶν μιμητῶν του*. Μ' ἔνα ἄγνωστο «Θούριον ἄσμα», Ἀθ. 1948, σ. 6 - 8 [=Νέα Ἑστία 44 (1948) σ. 1232-1234]. Ἄς προσθέσω ὅτι τὸ ἴδιο ἐπαναστατικὸ τραγούδι περιέχεται καὶ σὲ μιὰ χειρόγραφη συλλογὴ τραγουδιῶν τοῦ Εἰκοσιένα, ἡ ὁποία σώζεται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ὀλλανδίας. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω.—Ἀπὸ τ' ἄλλα στιχορρήματα τοῦ χειρογράφου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας σημειῶνω (φ. 21v) ἓνα ρουμανικὸ τραγούδι μ' ἑλληνικοὺς χαρακτηριστὲς γραμμένο (Zioa, ceasul despertsirii, ensemnant cu mila ta / te am aflat cu entristare, dar te rog nu me uita...), τὸ γνωστὸ *Ἑλληνες κλαύσωμεν ἄνδρα γενναῖον / τὸν Μάρκο Μπότσαρη, ἥρωα νέον...* (φ. 21v) κι ἓνα δημοτικὸ (μὲ πολλὰ λόγια στοιχεῖα) γιὰ τὸν Μάρκο Μπότσαρη καὶ τὸ Μεσολόγγι: *Τρεῖς περδικοῦλες κάθονται ψηλὰ στὰ λιβαδάκια...* (φ. 22r). Ἄρα ὁ ἄγνωστος ποὺ ἀντέγραψε *Τὸ πρῶτον ἄμωρι* ζοῦσε (πιθανὸν στὶς παραδουνάβιες χῶρες) μετὰ τὸ Εἰκοσιένα.

30. Γιὰ τοὺς κώδικες 1067-1294 ὑπάρχει ἀνέκδοτος ἓνας Κατάλογος τὸν ὁποῖον ἔχει συντάξει, πρὶν ἀπὸ χρόνια, ὁ καθηγ. Alex. Elian.

31. Στὸ φ. 10v ἑπτὰ στίχοι ἀνεπίγραφοι: *Τῆς Σμύρνης τὰ σοκάκια μὲ τρέλαναν τὸν νοῦν...*

Α. Βρανούσης